

ΙΕΡΑ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΣ ΠΑΡΟΝΑΞΙΑΣ
ΙΕΡΟΝ ΠΡΟΣΚΥΝΗΜΑ ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΕΚΑΤΟΝΤΑΠΥΛΙΑΝΗΣ ΠΑΡΟΥ

ΑΓΙΟΣ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ Ο ΠΑΡΙΟΣ

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ
(ΠΑΡΟΣ 29 ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΥ - 4 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 1998)

ΠΑΡΟΣ 2000

Χρήστου Ἀθ. Ἀραμπατζῆ
Ἐπιστημονικοῦ Συνεργάτου Κ.Β.Ε.-Α.Π.Θ.

Ο ΑΓΙΟΣ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΠΑΡΙΟΣ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΚΑΙ ΘΕΟΛΟΓΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ

Ὁ Ἀθανάσιος Πάριος εἶναι ἓνας ἀπό τούς σημαντικότερους λογίους τοῦ 18ου αἰώνα, τοῦ ὁποίου ἡ προσφορά καί τό ἔργο σημάδεψαν καίρια τήν πνευματική πορεία τοῦ Γένους. Ἡ διαπίστωση αὐτή, κοινά ἀποδεκτή σήμερα, προέρχεται ἀπό τή μελέτη ὅλης σχεδόν τῆς βιβλιογραφίας, πού ἀναφέρεται ἄμεσα ἢ ἔμμεσα στό πρόσωπο, στό ἔργο του ἢ καί στήν ἐποχή του¹.

Ἀπώτερος καί ἀντικειμενικός σκοπός μου εἶναι νά σκιαγραφηθεῖ κατά τό δυνατόν σαφέστερα ἡ εἰκόνα τοῦ Ἀθανασίου Παρίου, ὅπως αὐτή συντίθεται ἀπό τίς μελέτες καί ἔρευνες τῶν μελετητῶν τῆς ἐποχῆς τοῦ τέλους τοῦ 18ου αἰ. καί τῶν ἀρχῶν τοῦ 19ου. Ἡ πολυπλοκότητα τῆς ἐποχῆς, οἱ ἔντονες καί ὀξεῖες ἰδεολογικές διεργασίες πού τήν διέπουν ἀποτυπώνονται χαρακτηριστικά στή σχετική βιβλιογραφία. Ἡ πολυσχιδῆς ἐξάλλου προσωπικότητα τοῦ Παρίου καί ὁ πλοῦτος τῶν χαρισμάτων του δυσχεραίνει ἀκόμη περισσότερο τό περιεχόμενο τῆς εἰσηγήσεως αὐτῆς.

Τά συμπεράσματα καί οἱ ἐπισημάνσεις πού παρατίθενται προέρχονται ἀπό τή μελέτη μου γιά τά Βιβλιογραφικά του, τά ὁποῖα καθόρισαν καί τίς βασικές παραμέτρους τῆς εἰσηγήσεως καί τίς μεθοδολογικές της ἀρχές.

Ἐξ ἀρχῆς κρίνω σκόπιμο νά διευκρινήσω ὅτι ξεκινώντας τήν ἔρευνα δέν εἶχα ἀντιληφθεῖ τή σημαντική θέση πού κατεῖχε τό ἔργο τοῦ Παρίου στή θετική ἢ ἀρνητική του ἀποτίμηση στά ἔγχειρίδια τῆς Ἱστορίας τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας. Αὐτό καθαυτό τό γεγονός μέ ἀνάγκασε νά παρεκκλίνω ἀπό τούς δύο ἀρχικά ἄξονες πού μοῦ ἀνατέθηκαν, τόν ἱστορικό καί θεολογικό, καί νά προσανα-

1. Καταγραφή τῆς ἐργογραφίας τοῦ Παρίου καί τῆς ἀναφερόμενης σ' αὐτόν βιβλιογραφίας βλέπε στήν μελέτη μας, Χρ. Ἀραμπατζῆ, Ἀγίου Ἀθανασίου τοῦ Παρίου Βιβλιογραφικά, Ἔκδοση τοῦ Ἱεροῦ Προσκυνήματος Παναγίας Ἐκατονταπυλιανῆς Πάρου, Θεσσαλονίκη 1998. Ἀπό τήν πρώτη αὐτή βιβλιογραφική προσέγγιση μέχρι τά τέλη τοῦ 2000 ἔχουν προκύψει περί τά 100 καινούργια λήμματα, τά ὁποῖα ἔχουμε ἤδη ἐπεξεργασθεῖ ὥστε νά ἀποτελέσουν συμπλήρωμα τοῦ παραπάνω ἔργου.

τολισθῶ σέ τρεῖς καινούργιους, οἱ ὅποιοι προσδιορίζονται ἀπό τή μέχρι τοῦδε ἔρευνα καί κριτική.

Οἱ τρεῖς θεματικοί ἄξονες ὀρίζονται κατά προτεραιότητα ἀπό τά ἐγγενῆ στοιχεῖα πού τούς διέπουν καί τά χρονολογικά δεδομένα πού τούς συνθέτουν.

Ὡς πρῶτος ὀρίζεται ὁ χώρος τῆς Ἱστορίας τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ. Στή συνάφεια αὐτή ἐρευνᾶται κυρίως ἡ ἀποτίμηση τῶν ἱστορικῶν γιά τήν προσωπικότητα, τό ἐκπαιδευτικό ἔργο καί τίς ἰδεολογικές ἐπιλογές καί πολιτικές κατευθύνσεις τοῦ Παρίου. Ὁ στόχος τῶν ἐρευνητῶν ταυτίζεται κατά τό μᾶλλον ἢ ἥττον μέ τόν πόθο πού ἔτρεφαν οἱ λόγιοι τοῦ Νεοελληνικοῦ λεγόμενου Διαφωτισμοῦ γιά τή διαπαιδαγώγηση τοῦ Γένους, ἡ ὁποία θά ὀδηγοῦσε στή χειραφέτηση καί αὐτονόμηση ἀπό κάθε φιλοσοφική, ἰδεολογική καί πολιτική αὐθεντία. Σ' αὐτήν τήν προοπτική ἡ ἰδεολογία τοῦ Διαφωτισμοῦ ἀφενός ἀποτελοῦσε τήν πηγαία καί αὐτονόμητη προϋπόθεση καί ἀφετέρου προσέφερε τή θεωρητική δικαίωση πού ἐνίσχυε τόν ἐπιδιωκόμενο σκοπό της.

Στό χώρο αὐτό ἀπουσιάζει, μέχρι καί τά τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ 1950, συνθετική μελέτη ἀναφερόμενη στόν Πάριο. Παρ' ὅλα αὐτά ἡ ἔλλειψη της ἀναπληρώνεται ἐπαρκῶς ἀπό δημοσιεύσεις τῆς βιογραφίας καί ἐργογραφίας του καί ἀπό ἔρευνες, πού ἀφοροῦσαν στά πρόσωπα τῆς ἐποχῆς του.

Ἀπό τή μελέτη τῶν ἔργων αὐτῶν διαπιστώνεται μία διαφορετική ἀντιμετώπιση τοῦ Παρίου, στό μέτρο πού οἱ μελετητές ἀπομακρύνονται χρονολογικά ἀπό τά γεγονότα τοῦ τέλους τοῦ 18ου αἰώνα. Ἔτσι οἱ βασικές μελέτες τῶν Αἰνιάν (1838)², Βλαστοῦ (1840)³, Βουτυρᾶ-Βρεττοῦ-Βαφειάδη (1869)⁴, Ζαβίρα (1872)⁵, Γεδεών (1885)⁶ πού περιέχουν σημαντικά στοιχεῖα γιά τήν πορεία τῶν ἐκπαιδευτικῶν πραγμάτων τῆς ἐποχῆς καί ἀποτυπώνουν τίς ἰδεολογικές ἐντάσεις καί διαφοροποιήσεις τῶν λογίων τοῦ 18ου αἰώνα, διατηροῦν μία ὡς ἐπί τό πλεῖστον θε-

2. Γ. Αἰνιάν, *Συλλογή ἀνεκδότων συγγραμμάτων τοῦ ἀοιδίμου Εὐγενίου τοῦ Βουλγάρεως καί τινων ἄλλων μετατυπωθέντων*, τ. Α', Ἀθήναι 1838, σ. ιη', κβ', κθ'.

3. Ἀλ. Βλαστός, *Χιακά ἤτοι Ἱστορία τῆς νήσου Χίου ἀπό τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῆς ἔτει 1822 γενομένης καταστροφῆς αὐτῆς παρά τῶν Τούρκων*, τ. Β', Ἐρμούπολη 1840, σ. 133-134.

4. Στ. Βουτυρᾶς - Ἰω. Βρεττός - Γ. Βαφειάδης, *Λεξικόν ἱστορίας καί Γεωγραφίας διαλαμβάνον περίληψιν τῆς Ἱστορίας, φυσικῆ καί πολιτικῆν χωρογραφίαν, τοὺς βίους τῶν μεγάλων ἀνδρῶν, τοὺς μύθους καί τὰς παραδόσεις πάντων τῶν ἐθνῶν ἀπό ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τοῦ νῦν*, τ. Α', Κωνσταντινούπολις 1869, σ. 111-112.

5. Γ. Ἰ. Ζαβίρας, *Νέα Ἑλλάς ἢ Ἑλληνικόν θέατρον*, ἐκδοθέν ὑπό Γεωργίου Π. Κρέμου, Ἀθήναι 1872, σ. 132-133 καί 183-184.

6. Μ. Γεδεών, *Ὁ Ἄθως. Ἀναμνήσεις - Ἐγγραφα - Σημειώσεις*, Κωνσταντινούπολις 1885, σ. 152-156.

τική εἰκόνα γιά τόν Πάριο, ὁ ὁποῖος ταυτίζεται μέ τό ἰδεολογικό μοντέλο τοῦ Διδασκάλου τοῦ Γένους, μοχθεῖ γιά τήν πνευματική ἀφύπνιση τῶν ὑπόδουλων Ἑλλήνων καί εἶναι ὁ δυναμικός ἐκπρόσωπος τῆς Ὁρθόδοξης Παράδοσης.

Μοναδικές ἐξαιρέσεις τήν περίοδο αὐτή ἀποτελοῦν τά ἄρθρα τοῦ Νικολόπουλου (1819)⁷ καί οἱ μελέτες τῶν Κούμα (1832)⁸, Πολυζωΐδη (1874)⁹ καί Θερειανοῦ (1889)¹⁰, στίς ὁποῖες ὁ Πάριος χαρακτηρίζεται ὡς ὀπισθοδρομικός λόγιος, ἐκφραστής τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐξουσιαστικῆς πολιτικῆς, πού ἀντιτίθεται σφόδρα στά εὐρωπαϊκά πολιτισμικά πρότυπα τοῦ Διαφωτισμοῦ καί στόν ἐπαναπροσδιορισμό τοῦ ρόλου τοῦ ἀνθρώπου στό ἱστορικό γίγνεσθαι. Οἱ θέσεις τους αὐτές βρῖσκονται σέ ἄμεση συσχέτιση μέ τίς ἀντιλήψεις καί τίς ἀπόψεις τῆς ὁμάδας Κοραῆ, πού ἀκολουθοῦνται μέ συνέπεια ἀπό τούς μεταγενέστερους ὀπαδούς του, ὅπως καί στή συγκεκριμένη περίπτωση. Χαρακτηριστικό τους ἐπίσης εἶναι ἡ ἀπουσία τῆς παραμικρῆς ὑποψίας ὅτι ὁ Πάριος μπορεῖ νά εἶναι φορέας εἰλικρινῶν καί θετικῶν προτάσεων γιά τό μέλλον τοῦ Ἑλληνισμοῦ.

Στήν αὐγή τοῦ 20οῦ αἰῶνα καί μέχρι τό πρῶτο μισό του γίνεται ἕνας ἐπαναπροσδιορισμός τοῦ ρόλου τοῦ Παρίου στήν πνευματική πορεία τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ἡ ἐπικράτηση τῶν Διαφωτιστῶν λογίων, ἡ ἀρχαιολατρεία, ἡ ἀναζήτηση πολιτιστικῶν προτύπων στή Δύση, ἡ ἀπολυτοποίηση τῶν ἀρχῶν τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης καί ἡ ἄκρατη πίστη στή δύναμη τῆς ἐπιστήμης καί στή λογική τοῦ ἀνθρώπου δημιούργησαν ὅλες ἐκεῖνες τίς προϋποθέσεις, ὥστε οἱ ἐκπαιδευτικές καί ἰδεολογικές ἀρχές πού ἐνστερνίζόταν καί ἔμπρακτα ἐφάρμοζε κατά τή βιοτή του ὁ Πάριος, νά φαντάζουν ὡς σκοταδιστικές καί μεσαιωνικές ἀντιλήψεις. Πίστευαν ὅτι συντελοῦσαν στήν ὑποδούλωση τοῦ ἀνθρώπου στίς διάφορες ἀθηντίες, πνευματικές καί πολιτικές καί στήν καθήλωσή του στίς ἐξουσιαστικές καί καταπιεστικές κοινωνικές δομές τοῦ παρελθόντος. Οἱ μελέτες τοῦ Ἀμάντου (1929, 1933, 1948)¹¹, Εὐαγγελίδη (1936)¹², Βέη (1938)¹³ καί Βαλέτα (1948)¹⁴

7. Ἀγαθόφρων Λακεδαιμόνιος (Ψευδώνυμο τοῦ Κωνσταντίνου Νικολόπουλου), *Μέλισσα* 1 (1819) 207.

8. Κ. Κούμας, *Οἱ Ἑλληνες. Διαφωτισμός - Ἐπανάστασις. (Ἱστορία τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων, τ. IB', Βιέννη 1832)*. Ἐπανέκδοση Βιβλιοπωλεῖον Νόττη Καραβία 1966, σ. 575-576 καί 590.

9. Ἀ. Πολυζωΐδη, *Τά Νεοελληνικά ἦτοι Τά κατά τήν Ἑλλάδα κυριώτερα συμβάντα καί ἡ κατάστασις τῆς Ἑλληνικῆς Παιδείας ἀπό τῆς ἀλώσεως τῆς Κορίνθου ὑπό τῶν Ρωμαίων ἕως τοῦ ἐσχάτου ὑπέρ αὐτονομίας ἐθνικοῦ ἀγῶνος, 146 π.Χ. - 1821 μ.Χ., τ. 2, Ἀθήναι 1874-1876, σ. 226.*

10. Δ. Θεριανός, Ἀδαμάντιος Κοραῆς, τ. Α' - Γ', Τεργέστη 1889-1890, σ. 108-109.

11. Κ. Ἀμαντος, "Ἀδαμάντιος Κοραῆς", *Ἑλληνικά* 6 (1933) 7-36, σ. 17. Τοῦ ἰδίου, "Ὁ ἐθνομάρτυς Δωρόθεος Πρώιος", *Ἑλληνικά* 11 (1939) 239-248, σ. 240-241. Τοῦ ἰδίου, *Τά γράμματα εἰς τήν Χίον κατά τήν Τουρκοκρατίαν (1566-1822)*. Σχολεῖα καί λόγοι, Πειραιάς 1946, σ. 392-401.

περιέχουν τίς αντιπροσωπευτικότερες ἀρνητικές κρίσεις κατά τήν πρώτη πενηκονταετία τοῦ 20οῦ αἰώνα γιά τό ἐκπαιδευτικό ἔργο τοῦ Παρίου καί τίς θεωρητικές ἀρχές, πού αὐτός ἐκπροσωποῦσε, σέ ἀντιδιαστολή πάντοτε μέ τά ἀνθρωπιστικά πρότυπα τῆς εὐρωπαϊκῆς παιδείας καί τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης. Τά ἐπιχειρήματα, πού παραθέτουν γιά τήν ὑποστήριξη τῶν θέσεών τους, ἀναπαράγονται σχεδόν αὐτούσια ἀπό τήν ἐπιχειρηματολογία τοῦ Κοραῆ καί τῶν ὁπαδῶν του κατά τή διαμάχη τους μέ τόν Πάριο.

Παράλληλα μία ἄλλη ομάδα μελετητῶν τήν ἴδια περίοδο ἀποτελούμενη ἀπό τούς Κοντογιάννη (1903)¹⁵, Ἀλεξανδρίδη (1914)¹⁶, Σαγκριώτη (1926)¹⁷, Ζολώτα (1929)¹⁸ καί Ναυπλιώτη¹⁹ ἀξιολογεῖ θετικά τόν Ἀθανάσιο Πάριο, ὡς ἀναγεννητή τῶν γραμμάτων στή Χίο καί θεράποντα τῆς πνευματικῆς ἀφύπνισης τῶν Ἑλλήνων. Κοινό τους σημεῖο ἡ ἐπικέντρωση τῆς ἐρευνητικῆς τους ἐργασίας καί ἄρα καί τῆς ἀποτίμησης τοῦ ἔργου τοῦ Παρίου, στά διαδραματιζόμενα στή Χίο κατά τά τέλη τοῦ 18ου αἰ. καί στίς ἀρχές τοῦ 19ου. Ἰδιάζουσα θέση τήν περίοδο αὐτή κατέχει ὁ Μ. Στεφανίδης²⁰, ὁ ὁποῖος παρουσίασε τήν ἐξέλιξη τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν στήν Ἑλλάδα καί ἐξέτασε τήν ἀντίθεση Βενιαμίν Λέσβιου καί Παρίου. Στά συμπεράσματά του ἀποφεύγει νά καταδικάσει τίς ἀπόψεις τοῦ Παρίου, γιά τήν πρόοδο τῶν ἐπιστημῶν τῆς ἐποχῆς του, δικαιολογώντας τες στόν ὑπερβολικό ζήλο καί πίστη πού ἐπεδείκνυαν οἱ θιασῶτες τους κατά τά ἀντιθρησκευτικά κινήματα τῆς Δύσης.

Ἡ μετὰ τή δεκαετία τοῦ '50 ἔρευνα κατά ἓνα μεγάλο μέρος της ἐπιβεβαιώνει καί ἐπιβραβεύει τίς ἀρνητικές κρίσεις τῆς προηγούμενης ομάδας. Διακρίνονται τρεῖς τάσεις μεταξύ τῶν μελετητῶν: α) Ὅσοι τόν ἀξιολογοῦν ἀρνητικά, δί-

12. Τρ. Εὐαγγελίδης, *Ἡ παιδεία ἐπί Τουρκοκρατίας*, τ. Α'-Β', Ἀθήναι 1936.

13. Ν. Βέης, "Συμβολή εἰς τά σχολικά πράγματα τῆς Σμύρνης", *Μικρασιατικά Χρονικά* 1 (1938) 220.

14. Γ. Βαλέτας, "Ἱστορία τῆς Ἀκαδημίας Κυδωνιῶν. Μέρος Α'. Ἡ διαφωτιστική περίοδος τοῦ Βενιαμίν Λέσβιου (1798-1812)", *Μικρασιατικά Χρονικά* 4 (1948) 157, 158, 166-168.

15. Π. Κοντογιάννης, *Οἱ Ἑλληνες κατά τόν πρῶτον ἐπί Αἰκατερίνης Β', ρωσσοτουρκικόν πόλεμον 1768-1774*, Ἀθήναι 1903, σ. 411.

16. Ἡ. Ἀλεξανδρίδης, "Ἐκκλησιαστική κατάσταση τῆς Χίου (1566-1840)", *Χιακά Χρονικά* 2 (1914), σ. 31.

17. Ἐμ. Σαγκριώτης, *Ἱστορία τῆς ἐν Πάρῳ Ἱερᾶς Μονῆς τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς Λαγκοβάρδας*, Πύργος 1926, σ. 143-153.

18. Γ. Ζολώτας, *Ἱστορία τῆς Χίου*, τ. Γ₁₊₂, Ἀθήνα 1924, τ. Γ₁ σ. 526έ., τ. Γ₂ σ. 321, 234έ.

19. Κ. Ναυπλιώτης, "Ἀθανάσιος ὁ Πάριος", *Κυκλαδικά* 1930, σ. 46.

20. Μ. Στεφανίδης, *Αἱ φυσικαί ἐπιστῆμαι ἐν Ἑλλάδι πρό τῆς ἐπαναστάσεως. Ἡ Ἐκπαιδευτική ἐπανάστασις*, Ἀθήναι 1926, σ. 20-21.

χως καμμία θετική κρίση, β) αὐτοί πού τόν κρίνουν αὐστηρά μέ βάση τήν ἐπιχειρηματολογία τοῦ Διαφωτισμοῦ, ἀλλά διαβλέπουν τίς ἀναμφισβήτητες ἱκανότητές του καί διακρίνουν τήν εἰλικρίνεια τῶν προθέσεων του καί γ) ἐκεῖνοι πού τόν θεωροῦν ὡς ἕναν ἀπό τούς σημαντικότερους λογίους τῆς ἐποχῆς του, πού μόχθησε μέ τό προφητικό του πνεῦμα νά διασώσει τά ἑλληνορθόδοξα πολιτιστικά πρότυπα καί νά περιφρουρήσει τήν ἀπροετοίμαστη ἑλληνική κοινωνία ἀπό τήν εἰσβολή τῶν ἀθεϊστικῶν καί ἀτομοκεντρικῶν μοντέλων τοῦ εὐρωπαϊκοῦ διαφωτισμοῦ.

Στήν πρώτη τάση περιλαμβάνονται κυρίως μελετητές ἰδεολογικά προσκείμενοι στή μαρξιστική ἀνάλυση τῆς ἱστορίας ἢ ἐμπνεόμενοι ἀπό τά πρότυπα τῆς Εὐρωπαϊκῆς παιδείας καί τοῦ Δυτικοῦ πολιτισμοῦ (Βαλέτας²¹ - Ἀγγέλου²² - Βρανούσης²³ - Θ. Παπαδόπουλος²⁴ - Καρᾶς²⁵ - Κ. Χατζόπουλος²⁶ - Βουρνᾶς²⁷). Αὐτοί θεωροῦν τόν Πάριο σκοταδιστή καί ἀδίστακτο ὑποστηρικτή τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, ἐπικριτή τῆς ἐπιστήμης καί τῶν πολιτιστικῶν μεγεθῶν, πού εἰσάγονται ἀπό τήν Εὐρώπη, σφοδρό πολέμιο τῶν ριζοσπαστικῶν ἰδεῶν τῆς

21. Γ. Βαλέτας, “Ἱστορία τῆς Ἀκαδημίας Κυδωνιῶν. Μέρος Α΄. Ἡ διαφωτιστική περίοδος τοῦ Βενιαμίν Λεσβίου (1798-1812)”, *Μικρασιατικά Χρονικά* 4 (1948) 157-158, 166-168. Τοῦ ἰδίου, “Οἱ διώξεις τοῦ Βενιαμίν καί ὁ πολυτάραχος ἔθνοφωτιστικός του ἀγώνας”, *Αἰολικά Γράμματα* 4 (1974) 283-289. Τοῦ ἰδίου, *Βενιαμίν ὁ Λέσβιος. Ὁ παραγκωνισμένος τιτάνας τοῦ Ἐθνοφωτισμοῦ*, Μυτιλήνη 1976, σ. 5. Τοῦ ἰδίου, *Κοραῆς. Ἀπαντα τά πρωτότυπα ἔργα*, τ. Α₁, Ἀθήνα 1964, σ. 35-37.

22. Ἀ. Ἀγγέλου, *Πλάτωνος τύχαι. Ἡ λόγια παράδοση στήν Τουρκοκρατία*, Ἀθήνα 1985, σ. 96-97. Τοῦ ἰδίου, *Τῶν Φώτων. Ὁφείεις τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ*, Ἀθήνα 1988, σ. 21, 227-243, 262-264, 288. Τοῦ ἰδίου, “Περί ἀγίων, εἰκόνων καί θαυμάτων”, *Νεοελληνική Παιδεία καί Κοινωνία*, Πρακτικά Διεθνoῦς Συνεδρίου ἀφιερωμένου στή μνήμη τοῦ Κ. Θ. Δημαρᾶ, Ἀθήνα 1995, σ. 75.

23. Λ. Βρανούσης, “Ἀγνωστα πατριωτικά φυλλάδια καί ἀνέκδοτα κείμενα τῆς ἐποχῆς τοῦ Ρήγα καί τοῦ Κοραῆ”, *Ἐπετηρίς Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου* 15/16 (1965-1966) 189-195, 206, 255-265, 270-277, 281-283. Τοῦ ἰδίου, “Ἰδεολογικές ζυμώσεις καί συγκρούσεις”, *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, τ. ΙΑ΄, Ἀθήνα 1975, 433-451. Τοῦ ἰδίου, “Κῶδιξ ἐπιστολῶν καί ἄλλων κειμένων τῶν ἐτῶν 1759-1824, καταρτισθείς ὑπό Ἰωάννου Οἰκονόμου Λογιωτάτου τοῦ Λαρισαίου καί δωρηθείς εἰς τό Μεσαιωνικόν Ἀρχεῖον ὑπό Ἰ. Ἀντωνιάδη”, *Ἐπετηρίς Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου* 14 (1964) 264-274.

24. Θ. Παπαδόπουλος, *Ἡ Νεοελληνική Φιλοσοφία*, Ἀθήνα 1988, σ. 189-190.

25. Γ. Καρᾶς, *Καίρης - Κούμας. Δύο πρωτοπόροι δάσκαλοι*, Ἀθήνα 1977, σ. 128. Τοῦ ἰδίου, *Οἱ θετικές ἐπιστήμες στόν ἑλληνικό χῶρο (15ος - 19ος αἰῶνας)*, Ἀθήνα 1991, σ. 253.

26. Κ. Χατζόπουλος, *Ἑλληνικά σχολεῖα στήν περίοδο τῆς Ὀθωμανικῆς κυριαρχίας (1453-1821)*, σ. 135, 136-140, 234-235, 413-423.

27. Τ. Βουρνᾶς, *Ἡ ἰδεολογική προετοιμασία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασης*, (Συμπληρωματικό κεφάλαιο στό ἔργο τοῦ Γεωργίου Φίνλεϋ, *Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, τ. Α΄, Ἀθήνα 1972, σ. 122-144).

Γαλλικῆς Ἐπανάστασης καί ἀπόλυτο ἐκφραστή τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἰδεολογίας καί τῶν ἀρχῶν τῆς Ὀρθόδοξης Παράδοσης. Ἰδιαιτερότητα τῆς ομάδας εἶναι ἡ ἐλλιπής κατανόηση τῆς Ὀρθόδοξης Παράδοσης καί ἡ ταύτιση τῆς Ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας μέ τίς καταπιεστικές καί ἐκκοσμικευμένες δομές τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας. Καθώς οἱ ἴδιοι ἦσαν θιασῶτες τῶν εὐρωπαϊκῶν προτύπων, κοινωνικῶν, πολιτικῶν καί πνευματικῶν, τόν κρίνουν μέ βάση τίς δικές τους κοσμοθεωρίες, πού ἀπέχουν ἀρκετά ἀπό τίς ἀντιλήψεις περί κόσμου, Θεοῦ καί ἱστορίας τῶν συγχρόνων τοῦ Παρίου, γεγονός πού οἱ ἴδιοι πολλές φορές ὁμολογοῦν. Ἀδυνατοῦν νά διαγνώσουν ὅποιαδήποτε εἰλικρίνεια στίς προθέσεις του καί ὅτιδήποτε θετικό στή διάρκεια τοῦ βίου καί τῆς προσφορᾶς του στό Γένος, ἐνῶ ἡ ἰδεολογική του ταύτιση μέ τήν πολιτική τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου τόν καθιερώνει ὡς πειθήνιο ὄργανο ἐξουσιαστικῶν καί ἀντιδημοκρατικῶν δομῶν. Ἀξιοσημείωτη εἶναι ἡ σύμπλευση τοῦ ἱστορικοῦ Ἀπ. Βακαλόπουλου²⁸ καί τοῦ συγγραφέα Ἰ. Χατζηφώτη²⁹ μέ τά κυριώτερα συμπεράσματα τῆς τάσεως αὐτῆς.

Ἡ δεύτερη τάση, πού ἐκπροσωπεῖται ἀπό τούς μετριοπαθεῖς μελετητές τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ, μέ πρωτοπόρο καί κύριο ἐκφραστή τόν Κ. Θ. Δημαρᾶ³⁰ (Σφυρόερας³¹, Κουμαριανοῦ³², Ἀργυροπούλου³³, Μακρίδης³⁴, Ἀποστολό-

28. Ἀπ. Βακαλόπουλος, *Ἱστορία τῆς Μακεδονίας*, Θεσσαλονίκη 1969, σ. 347-351. Τοῦ ἰδίου, *Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ. Τουρκοκρατία 1669-1812. Ἡ οἰκονομική ἀνοδος καί ὁ φωτισμός τοῦ Γένους*, τ. Δ', Θεσσαλονίκη 1973, σ. 335, 639-640.

29. Ἰω. Χατζηφώτης, *Ὁ ἐλληνικός διαφωτισμός προάγγελος τοῦ εἰκοσιένα*, Ἀθήνα 1971, σ. 22, 67-68.

30. Κ. Δημαρᾶς, *Νεοελληνική ἐπιστολογραφία*, Ἀθήνα 1955, σ. 125-126. Τοῦ ἰδίου, “Ἐνας διώκτης τοῦ Νεοφύτου Δούκα - Σαμουήλ ὁ Ἄνδριος”, *Ἀφιέρωμα εἰς τήν Ἠπειρον, Εἰς μνήμην Χρίστου Σούλη (1892-1951)*, Ἀθήνα 1956, σ. 137-148. Τοῦ ἰδίου, “Ἀθανάσιος Πάριος. Ἀνέκδοτα κείμενα”, *Ὁ Ἐραμιστής* 5 (1967) 57-63, (Τοῦ ἰδίου, *Ἱστορικά Φροντίσματα Α', Ὁ Διαφωτισμός καί τό κορύφωμά του*, Ἀθήνα 1992, σ. 97-102). Τοῦ ἰδίου, *Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας*, Ἀθήνα 1968⁴, σ. 154-156, 206. Τοῦ ἰδίου, “Ἡ Μακεδονία κατά τούς νεώτερους χρόνους. Πνευματικός βίος”, στόν τόμο *Μακεδονία 4000 χρόνια Ἑλληνικῆς Ἱστορίας καί Πολιτισμοῦ*, Ἀθήνα 1982, σ. 400. Τοῦ ἰδίου, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Ἀθήνα 1985, σ. 34-35, 157-163, 235, 255, 306, 481, 491, 508.

31. Β. Σφυρόερας, “Ἀθανάσιος Πάριος”, *Μεγάλη Ἀμερικανική Ἐγκυκλοπαίδεια*, τ. 1, Ἀθήνα 1973, σ. 500.

32. Αἰκ. Κουμαριανοῦ, “Ὁ Ἄνδριος”, *Ὁ Ἐραμιστής* 6 (1968) 1-18.

33. Ρ. Ἀργυροπούλου, “Ἡ ἀπήχηση τοῦ ἔργου τοῦ Ρουσσώ στόν Νεοελληνικό Διαφωτισμό”, *Ὁ Ἐραμιστής* 11 (1974) 197-216. Τῆς ἰδίας, *Βενιαμίν Λέσβιος, Στοιχεῖα Ἠθικῆς*, Ἀθήνα 1994, σ. 25, 223-224. Τῆς ἰδίας, “Νεοελληνικές μεταφράσεις φιλοσοφικῶν ἔργων (1760-1821)”, *Δευκαλίων* 21 (1978) 131-142. Τῆς ἰδίας, *Ὁ Βενιαμίν Λέσβιος καί ἡ εὐρωπαϊκή σκέψη τοῦ 18ου αἰώνα*, Ἀθήνα 1983, σ. 48, 56-63, 223-224.

34. Β. Μακρίδης, “Ἡ δυσμένεια τοῦ Ἀθανασίου Παρίου πρός τόν Δωρόθεο Πρώτο”, *Ὁ Ἐρα-*

πουλος³⁵, Κιτρομηλίδης³⁶, Κονδύλης³⁷, Ψημμένος³⁸, Ήλιοϋ³⁹, Διζικιρίκης⁴⁰), διαμορφώνει μία θέση άρκετά αξιόλογη άφου τοποθετείται κριτικά άπέναντι σέ όλα τά δεδομένα του τέλους του 18ου αϊ., δίχως a priori άποφάνσεις. ‘Ο Πάριος γι’ αύτούς άποτελει χαρακτηριστική περίπτωση λογίου, ό όποϊος άντιτίθεται στους νεωτερισμούς τής έποχής του, όχι για λόγους ύστεροβουλίας ή προσωπικής έπιβολής, αλλά γιατί πιστεύει βαθύτατα πώς μέ αύτήν τή στάση του ύπηρετεί τήν πατρίδα του και τούς όμογενείς του, ένω παράλληλα άντιστέκεται στή λαίλαπα του άγνωστικισμού και του άθεϊσμού πού εισάγεται άκριτα άπό τή Δύση. Οϊ πολιτικές του άπόψεις όπως και οϊ πεποιθήσεις του για τίς φυσικές έπιστήμες άντιμετωπίζονται άρνητικά παρόλο πού θεωροϋνται κριτικά ως φυσικές άπόρροιες του προβληματισμού τών ανθρώπων τής έποχής μπροστά στίς κοσμογονικές άλλαγές, πού διαδραματίζονταν στίς εύρωπαϊκές κοινωνίες. Έπιπλέον οϊ έν λόγω μελετητές δέν μποροϋν νά ξεφύγουν άπό τά σύγχρονα σχήματα του άντιθετικού ζεύγους

νιστής 20 (1995) 248-255· Του ίδιου, “Η φυγή του Εϋγενίου Βούλγαρη άπό τήν Άθωνιάδα. Μιά μαρτυρία του Άθ. Παρίου στίς άρχές του 19ου αϊ., τό ιστορικό της πλαίσιο και ή σημασία της”, *Ίστωρ* 9 (1996) 87-108· Του ίδιου, “Ορθόδοξη Έκκλησία και Διαφωτισμός”, *Κληρονομία* 29 (1997) 190, 193.

35. Δ. Άποστολόπουλος, *Η Γαλλική Έπανάσταση στην τουρκοκρατούμενη έλληνική κοινωνία*, Άθήνα 1989, σ. 35, 43-46.

36. Π. Κιτρομηλίδης, “Κριτική και πολιτική: ή ιδεολογική σημασία τής έπίκρισης του Έλληνισμού άπό τον J. L. S. Bartholdy”, *Δελτίον Ίστορικής και Έθνολογικής Έταιρείας τής Ελλάδος* (1981) 396-397· Του ίδιου, “Ίδεολογικές συνέπειες τής κοινωνικής διαμάχης στή Σμύρνη (1809-1810)”, *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 3 (1982) 14· Του ίδιου, *Ίώσηπος Μοισιόδαξ. Οϊ συντεταγμένες τής Βαλκανικής σκέψης τόν 18ο αϊώνα*, Άθήνα 1985, σ. 52· Του ίδιου, *Η Γαλλική Έπανάσταση και ή Νοτιοανατολική Εϋρώπη*, Άθήνα 1990, σ. 61-65, 96-98, 150-151· Του ίδιου, “Θύραθεν θεώρηση Άθανασίου του Παρίου”, *Πρακτικά Έπιστημονικού Συνεδρίου “Η Έκατονταπυλιανή και ή Χριστιανική Πάρος*”, Πάρος 1998, σ. 461-466.

37. Π. Κονδύλης, *‘Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οϊ φιλοσοφικές ιδέες*, Άθήνα 1988, σ. 40-42.

38. Ν. Ψημμένος, *Η Έλληνική Φιλοσοφία άπό τό 1453 ως τό 1821, τ. Β΄. Η έπικράτηση τής νεωτερικής φιλοσοφίας*, Άθήνα 1989, σ. 490-498.

39. Φ. Ήλιοϋ, “Βιβλία μέ συνδρομές. Τά χρόνια του Διαφωτισμού”, *‘Ο Έραμιστής* 12 (1975) 165-166· Του ίδιου, “Ανέκδοτα και ξεχασμένα γράμματα άπό τήν άλληλογραφία του Κοραή”, *Έρανος εις Άδαμάντιον Κοραήν*, Άθήνα 1965, σ. 39-41, 73· Του ίδιου, “Τύφλωσον Κύριε τόν λαόν σου”. Οϊ προεπαναστατικές κρίσεις και ό Ν. Σ. Πίγκολος”, *‘Ο Έραμιστής* 11 (1974) 592· Του ίδιου, *Προσθήκες στην Έλληνική Βιβλιογραφία. Α΄ Τά βιβλιογραφικά κατάλοιπα του Emile Legrand and H. Pernot (1515-1799)*, Άθήνα 1973, σ. 268-274· Του ίδιου, *Έλληνική βιβλιογραφία του 19ου αϊώνα. Βιβλία-Φυλλάδια. Τόμος πρώτος 1801-1818*, Άθήνα 1997, σ. 28-29, 48, 129, 153-154, 163, 177-178, 307, 530.

40. Γ. Διζικιρίκη, *‘Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός και τό εύρωπαϊκό πνεϋμα 1750-1821. Αϊσθητική και ιδεολογία τών λογίων τής Τουρκοκρατίας*, Άθήνα 1984, σ. 50-51, 56.

«συντηρητισμός - προοδευτισμός». Ἐτσι μέ τή διπολικότητα πού χαρακτηρίζει τή σκέψη τους ἐντάσσουν τόν Πάριο στή μεριά τῶν ὑπερσυντηρητικῶν, οἱ ὁποῖοι ἀντιστάθηκαν στήν ἐξέλιξη καί τόν ἐκσυγχρονισμό τῆς Ἑλληνικῆς κοινωνίας καί παιδείας. Στήν ομάδα αὐτή μπορεῖ νά συμπεριληφθεῖ καί ὁ βασικός μελετητής τοῦ ἔργου τοῦ Παρίου Δ. Οἰκονομίδης⁴¹, ὅπως καί οἱ ξένοι μελετητές Camariano⁴², Glogg⁴³, Henderson⁴⁴, οἱ ὁποῖοι ἐξετάζουν τήν ἀντίθεση τοῦ Παρίου μέ τίς καινοφανεῖς πολιτικές καί ιδεολογικές προτάσεις τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης καί τή στάση του ἔναντι τῆς αὐτονομημένης ἀρχαίας ἐλληνικῆς κληρονομιάς.

Τέλος ἡ τρίτη τάση ἀρχίζει νά διαμορφώνεται ἀπό τή στιγμή πού οἱ ἐρευνητές ἄρχισαν νά τοποθετοῦνται κριτικά ἔναντι τοῦ νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ καί τῶν μεγεθῶν πού αὐτός περικλείει. Ἡ κριτική τους στόν Πάριο βρίσκεται σέ ἄμεση συσχέτιση μέ τήν κριτική πού ἀσκεῖται στόν Κοραῆ καί στά κοινωνικά καί ιδεολογικά μορφώματα πού παρήγαγε ὁ ἄκριτος μιμητισμός τῶν δυτικῶν πολιτιστικῶν μοντέλων. Βασικοί ἐκπρόσωποί της παραμένουν μέχρι καί σήμερα οἱ Τωμαδάκης⁴⁵, Ἀργυρίου⁴⁶, Μεταλληνός⁴⁷, Γιανναράς⁴⁸ καί Ζουράρις⁴⁹. Στίς

41. Δ. Οἰκονομίδης, “Ἀθανάσιος ὁ Πάριος”, *Ἐπιστημονική Ἐπετηρίς Κυκλαδικῶν Σπουδῶν* 1 (1961) 347-422, καί 2 (1962) 892.

42. A. Camariano, “Spiritul filosofik și revoluționar francez combatut de Patruarhia Ecumenică și Sublimă Poartă”, *Cercetari Literare* 4 (1941), σ. 116-136. Τῆς ἰδίας, *Spiritul revolutionar francez si Voltaire, în limbia graecă si româna*, Bucuresti 1949, σ. 48-51, 74. Τῆς ἰδίας, *Les Académies princières de Bucarest et de Jassy et leurs professeurs*, Thessaloniki 1974, σ. 419.

43. R. Glogg, “The ‘Dhidhaskalia Patriki’ (1798): an Orthodox Reaction to French Revolutionary Propaganda”, *Middle Eastern Studies* 5 (1969) 89-115. Τοῦ ἰδίου, *Σύντομη Ἱστορία τῆς Νεώτερης Ἑλλάδας*, Ἀθήνα 1984, σ. 67-68. Τοῦ ἰδίου, *Συνοπτική Ἱστορία τῆς Ἑλλάδας, 1770-1990*, Ἀθήνα 1995, σ. 13-15. Τοῦ ἰδίου, “Anti-Clericalism in Pre-Independence Greece c. 1750-1821”, in D. Baker ed. *The Orthodox Churches and the West*, Oxford 1976, σ. 257-276.

44. G. Henderson, *The revival of Greek Thought 1620-1830*, New York 1970 (Ἑλληνική μετάφραση Ἀθήνα 1977), σ. 183-184.

45. N. Τωμαδάκης, *Εἰσαγωγή εἰς τήν Βυζαντινήν φιλολογίαν*, τ. Α', Ἀθήνα 1956², σ. 52. Τοῦ ἰδίου, “Κλασικισμός, Διαφωτισμός καί Ἀδαμάντιος Κοραῆς. (Διαπιστώσεις καί προβλήματα)”, *Μνημοσύνη* 6 (1976-77) 94-116.

46. A. Argyriou, *Les exégèses grecques de l'apocalypse à l'époque Turque (1453-1821)*, Θεσσαλονίκη 1982, σ. 668-678. Τοῦ ἰδίου, *Spirituels neo-grecs, XV-XX siècles*, Namur 1967, σ. 103-113. Τοῦ ἰδίου, *Ἰδεολογικά ρεύματα στους κόλπους τοῦ Ἑλληνισμοῦ καί τῆς Ὀρθοδοξίας κατά τά χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας*, Λάρισα 1980, σ. 64.

47. Γ. Μεταλληνός, *Παράδοση καί ἀλλοτρίωση*, Ἀθήνα 1986, σ. 154-155. Τοῦ ἰδίου, *Τουρκοκρατία. Οἱ Ἑλληνες στήν Ὀθωμανική αὐτοκρατορία*, Ἀθήνα 1989, σ. 101, 158, 162, 243-247. Τοῦ ἰδίου, “Ἀθανάσιος Πάριος (1721-1813). Ἐργογραφία-Ἰδεολογία-Βιβλιογραφικά”, *Ἐπιστημονική Ἐπετηρίς Θεολογικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, Τιμητικόν ἀφιέρωμα εἰς Ἀνδρέαν Θεοδώρου*, τ. Α' (1995) 293-349. Τοῦ ἰδίου, “Ἡ Κολλυβαδική ἄποψη γιά τόν Διαφωτι-

μελέτες τους τονίζεται τό προφητικὸ πνεῦμα τοῦ Παρίου, ἡ ἐμμονή του στὴν ἀξιολογικὴ κλίμακα τῆς αὐθεντικῆς ἑλληνορθόδοξης Παράδοσης, ἡ σαφὴς κατανόηση ἀπὸ μέρους του τῆς πολιτιστικῆς κληρονομιάς καὶ τῆς ἱστορικῆς συνέχειας τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ὅπως ἐπίσης καὶ ἡ τεράστια συνεισφορά του στὰ ἐκπαιδευτικὰ καὶ γλωσσικὰ προβλήματα τῆς περιόδου τοῦ τέλους τοῦ 18ου αἰώνα. Βασικὸ κοινὸ σημεῖο τους εἶναι ἡ θεολογικὴ τους κατάρτιση καὶ ἡ θετικὴ ἀποτίμηση τοῦ ἔργου τῆς Ἐκκλησίας στὴν πνευματικὴ ἀναγέννηση τῶν ὑπόδουλων Ἑλλήνων, ὅπως ἐπίσης καὶ ἡ ἀρνητικὴ τους κριτικὴ στὸν Κοραῆ καὶ στοὺς ὑποστηρικτὲς τῶν ἀτομοκεντρικῶν, φιλελεύθερων καὶ ἀντιθρησκευτικῶν ἰδεωδῶν τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης. Στὴν ἴδια κατηγορία ἐπίσης μποροῦν νὰ ἐνταχθοῦν καὶ τὰ ἐκλαϊκευτικὰ ἔργα τῶν Κούρκουλα⁵⁰, Κουρνούτου⁵¹, Φερούση⁵² καὶ Καραπέτσου⁵³.

Ὡς δεῦτερος θεματικὸς ἄξονας ὀρίζεται ὁ χῶρος τῆς θεολογικῆς ἔρευνας, στὸν ὁποῖο ὁ Πάριος κατέχει μιὰ ἀπὸ τίς σημαντικότερες θέσεις μεταξὺ τῶν θεολόγων τῆς περιόδου τῆς Τουρκοκρατίας. Οἱ κριτικὲς τῶν ἐρευνητῶν μποροῦν συνοπτικὰ νὰ σχηματοποιηθοῦν σέ δύο ἐπιμέρους πεδία: α) στίς ἀναφερόμενες ἀποκλειστικὰ στό κολλυβαδικὸ ζήτημα, στό ὁποῖο ὁ Πάριος πρωτοστάτησε, καὶ β) στὴν ἐν γένει προσφορά τοῦ Παρίου στὰ θεολογικὰ γράμματα καὶ στὴ διάσωση τῆς αὐθεντικότητος τῆς Ὀρθόδοξης Παράδοσης. Στό πρῶτο πεδίο οἱ κριτικὲς βρίσκονται σέ ἄμεση συνάρτηση μὲ τὴ στάση τοῦ ἐκάστοτε ἐρευνητῆ ἔναντι τοῦ κινήματος τῶν Κολλυβάδων, ἄν καὶ ὁ σημαντικώτερος ἀπὸ τοὺς μελετητὲς τοῦ κινήματος ὁ Χ. Τζώγας⁵⁴, ὁ ὁποῖος κρατᾶ μιὰ ἰδιαίτερα ἐπικριτικὴ στάση ἔναντι τῶν Κολλυβάδων, ἀποφαίνεται γιὰ τὸν Πάριο ὅτι ἔμεινε περισσότερο γνωστός γιὰ τὴν προσήλωσή του στὴν Παράδοση τῆς Ὀρθοδοξίας. Ἐνδιαφέρον παρου-

σμός”, *Σύναξη* 54 (1995), 28· Τοῦ ἰδίου, *Ὁμολογῶ ἐν Βάπτισμα*, Ἀθήνα 1996· Τοῦ ἰδίου, *Σχέσεις καὶ ἀντιθέσεις*, Ἀθήνα 1998, σ. 13-27· Τοῦ ἰδίου, “Ἡ πατερικὴ παράδοση στὰ ἀγωνιστικὰ ἔργα τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου Παρίου”, *Πρακτικὰ Ἐπιστημονικοῦ Συνεδρίου “Ἡ Ἐκατονταπυλιανὴ καὶ ἡ Χριστιανικὴ Πάρος”*, Πάρος 1998, σ. 401-422.

48. Χ. Γιανναρᾶς, “Δυτικὲς ἐπιδράσεις στὴν ἑλληνικὴ θεολογία ἀπὸ τὸν 17ο αἰῶνα ὡς τὸν εἰκοστό”, *Δελτίο Ἐταιρείας Σπουδῶν Νεοελληνικοῦ Πολιτισμοῦ καὶ Γενικῆς Παιδείας* 2 (1978) 79-85· Τοῦ ἰδίου, *Ὀρθοδοξία καὶ Δύση στὴ Νεώτερη Ἑλλάδα*, Ἀθήνα 1992, σ. 180-187.

49. Κ. Ζουράρις, *Γελᾶς Ἑλλάς ἀποφράς*, Ἀθήνα 1990, σ. 56-59.

50. Κ. Κούρκουλας, *Λεύκωμα Διδασκάλων τοῦ Γένους*, Ἀθήνα 1971, σ. 85-95.

51. Γ. Κουρνούτος, *Οἱ λόγιοι τῆς Τουρκοκρατίας*, Ἀθήνα 1956, σ. 299-300.

52. Δ. Φερούσης, *Μορφές τοῦ Γένους*, Ἀθήνα 1971, σ. 51-60.

53. Ἀθ. Καραπέτσου, *Ἀθανάσιος ὁ Πάριος*, Ἀθήνα 1974.

54. Χ. Τζώγας, *Ἡ περὶ μνημοσύνων ἔρις ἐν Ἀγίῳ Ὁρει κατὰ τὸν ΙΗ' αἰ.*, Θεσσαλονίκη 1969, σ. 11-14, 31-34 καὶ 42.

σιάζουν οἱ θέσεις τῶν ξένων ἐρευνητῶν, ὅπως τῶν Meyer⁵⁵ (1890), Petit⁵⁶ (1898, 1929), Palmieri⁵⁷ (1902), Guillou⁵⁸ (1960), Podskalsky⁵⁹ (1988), τῶν ὁποίων τά σχόλια καί ἡ κριτική ἔναντι τοῦ Παρίου δύνανται νά χαρακτηριστοῦν ὡς θετικά. Σ' αὐτά ἐπισημαίνεται ἡ ἐμμονή του στή συνέχιση τῆς ἡσυχαστικῆς παράδοσης, ὁ σταθερός προσανατολισμός του στήν πατερική θεολογική σκέψη, ὁ ἔντονος ἀντιδυτικισμός καί ἀντισχολαστικισμός του καί ἡ βαθύτατη γνώση τῆς Πατερικῆς θεολογίας. Θεωρεῖται ὁ βασικώτερος ἐκπρόσωπος τῆς Ὁρθόδοξης Θεολογικῆς σκέψης κατὰ τήν ἐποχή του, μέ πλούσιο συγγραφικό ἔργο καί πολυεπίπεδη προσφορά στήν Ἐκκλησία καί στήν πατρίδα του.

Ἀνάλογη περίπου εἶναι καί ἡ εἰκόνα του στήν Ἑλληνική Θεολογική Βιβλιογραφία. Τόσο οἱ συγγραφεῖς τοῦ 19ου αἰώνα ὅσο καί αὐτοί τοῦ 20οῦ, ἀναγνωρίζουν στόν Πάριο τήν αὐθεντικότητα τῆς Ὁρθοδοξίας καί τό ἄοκνο ἐνδιαφέρον του γιά τήν προκοπή τοῦ πληρώματος τῆς Ἐκκλησίας καί τήν περιφρούρησή του ἀπό τή Ρωμαιοκαθολική προπαγάνδα καί τά ἀθεϊστικά κηρύγματα τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης. Ἀνάμεσά τους πρωτοστατοῦν οἱ μελέτες τοῦ Βερίτη⁶⁰, Βασιλάκη⁶¹, Ἀρκᾶ⁶², Παπουλίδη⁶³, Θεοδώρητου⁶⁴ μοναχοῦ, Μεταλληνού⁶⁵, Γιανναρά⁶⁶,

55. Ph. Meyer, "Beiträge zur Kenntnis der neueren Geschichte und des gegenwärtigen Zustandes der Athosklöster", *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 11 (1890) 560-571. Τοῦ ἰδίου, *Die Haupturkunden für die Geschichte der Athosklöster*, Amsterdam 1965, σ. 76-80. Τοῦ ἰδίου, "Athanasius Parius", *Realencyclopädie*, τ. II, σ. 205-207.

56. L. Petit, "Athanasie de Paros", *Dictionnaire de Théologie Catholique*, τ. 1, σ. 2189-2190. Τοῦ ἰδίου, "La grande controverse des Collybes", *Échos d'Orient* 2 (1989) 321-331.

57. A. Palmieri, *Nomenclator litterarius theologiae orthodoxae russicae ac graecae recentioris*, τ. I, Prag 1911, σ. 142-147.

58. M. Guillou, "La renaissance spirituelle du XVIIIe siècle", *Istina* 1 (1960) 95-128, σ. 114-121.

59. G. Podskalsky, *Griechische Theologie in der Zeit der Türkenherrschaft (1453-1821)*, München 1988, σ. 40-44, 359-364.

60. Γ. Βερίτης, "Τό ἀναμορφωτικό κίνημα τῶν Κολλυβάδων καί οἱ δύο Ἀλέξανδροι τῆς Σκιάθου", *Ἀκτῖνες* 6 (1943) 99-110.

61. Μ. Βασιλάκης, "Ὁ Ἀθανάσιος ὁ Πάριος καί τό ἔργο του", *Χιακά Ἐκκλησιαστικά Χρονικά*, τ. Γ' τεῦχ. Δ' (1958).

62. Ν. Ἀρκᾶς, *Ἀθανάσιος ὁ Πάριος*, Ἀθήνα 1960. Τοῦ ἰδίου, "Ἀθανάσιος ὁ Πάριος", *Θρησκευτική καί Ἡθική Ἐγκυκλοπαιδεία*, τ. 1 (1962), σ. 562-573. Τοῦ ἰδίου, "Ἀθανάσιος ὁ Πάριος (1722-1813)", *Παριανά* 45 (1992) 81-85.

63. Κ. Παπουλίδης, "Ὁ Ἱερομόναχος Ἀθανάσιος ὁ Πάριος", *Ἀπόστολος Ἀνδρέας* 14-11-1962, σ. 3. Τοῦ ἰδίου, *Μακάριος Νοταρᾶς (1731-1805)*, Ἀθήνα 1974, σ. 53, 72-74. Τοῦ ἰδίου, "Περίπτωσις πνευματικῆς ἐπιδράσεως τοῦ Ἁγίου Ὄρους εἰς τόν Βαλκανικόν χῶρον κατὰ τόν 18ον αἰ.", *Μακεδονικά* 9 (1969) 278-294. Τοῦ ἰδίου, *Τό κίνημα τῶν Κολλυβάδων*, Ἀθήνα 1971.

64. Θεοδώρητος μοναχός Ἀγιορείτης, *Μοναχισμός καί αἵρεσις*, Ἀθήνα 1977, σ. 263-268.

Καλλιακμάνη⁶⁷. Σημαντικές γιὰ τὴ σχηματοποίηση τοῦ περιγράμματος τῆς θεολογικῆς σκέψης τοῦ Παρίου καὶ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ἥθους του εἶναι οἱ δύο μεταπτυχιακές ἐργασίες τῶν Καλαμάτα⁶⁸ (1994), Τσεντικόπουλου⁶⁹ (1995), στὶς ὁποῖες ἐξετάζονται οἱ θεολογικές του θέσεις καὶ συμπεραίνεται ἡ παραδοσιακότητά του καὶ ἡ θεολογική του πολυμαθία. Οἱ μεταγενέστερες μελέτες (Ζήση⁷⁰, Φανουργάκη⁷¹, Στογιόγλου⁷², Καραθανάση⁷³, Κρικιώνη⁷⁴) ἐπιβεβαιώνουν τίς παραπάνω θέσεις, ἐνῶ συγχρόνως προσφέρουν σημαντικές θετικές ἐκτιμήσεις γιὰ τὴν προσφορά του στὴ θεολογική παιδεία καὶ στὴ διαμόρφωση τοῦ ἀναγεννητικοῦ παραδοσιακοῦ κινήματος τοῦ 19ου καὶ 20οῦ αἰώνα. Στὴν ἴδια κατεύθυνση ἀλλὰ μὲ ἐπικέντρωση τοῦ ἐνδιαφέροντός τους στὰ ἀγιολογικά θέματα κινοῦνται καὶ οἱ Χρυσόστομος Παπαδόπουλος⁷⁵, Πάσχος⁷⁶, Τσάμης⁷⁷, Ψευτογκᾶς⁷⁸, Πασχαλί-

Τοῦ ἰδίου, *Ἀθανασίου τοῦ Παρίου, Δήλωσις τῆς ἐν τῷ Ἁγίῳ Ὄρει ταραχῶν ἀληθείας. Ἱστορία καὶ θεολογία τοῦ Κολλυβαδικοῦ κινήματος βάσει ἀνεκδότων χειρογράφων*, Ἀθήνα 1988.

65. Βλέπε παραπάνω.

66. Βλέπε παραπάνω.

67. Β. Καλλιακμάνης, *Ἡ χρῆση τοῦ Δεκαλόγου στὴν Τουρκοκρατία*, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 65-66, 97, 101-103.

68. Ἀθ. Καλαμάτας, *Ἀθανάσιος ὁ Πάριος (1721-1813). Βίος - Δράση - Συγγράμματα*, Μεταπτυχιακή ἐργασία, Θεσσαλονίκη 1994.

69. Δ. Τσεντικόπουλος, *Ἀθανάσιος Πάριος ὡς θεολόγος*, Μεταπτυχιακή ἐργασία, Θεσσαλονίκη 1995.

70. Θ. Ζήση, “Ἡ ἐπικαιρότης τῆς διδασκαλίας τοῦ ἁγίου Ἀθανασίου τοῦ Παρίου”, *Πρακτικά Ἐπιστημονικοῦ Συνεδρίου “Ἡ Ἐκατονταπυλιανὴ καὶ ἡ Χριστιανικὴ Πάρος”*, Πάρος 1998, σ. 387-400.

71. Β. Φανουργάκης, “Ἀθανασίου τοῦ Παρίου, “Ἐπιτομὴ τῶν θείων τῆς πίστεως δογμάτων”. Ἡ θεολογία τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου τοῦ Παρίου”, *Πρακτικά Ἐπιστημονικοῦ Συνεδρίου “Ἡ Ἐκατονταπυλιανὴ καὶ ἡ Χριστιανικὴ Πάρος”*, Πάρος 1998, σ. 489-498.

72. Γ. Στογιόγλου, “Παραλειπόμενα καὶ ἀντιλεγόμενα κατὰ τὴν παραμονὴ τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου τοῦ Παρίου στὴ Μακεδονία”, *Πρακτικά Ἐπιστημονικοῦ Συνεδρίου “Ἡ Ἐκατονταπυλιανὴ καὶ ἡ Χριστιανικὴ Πάρος”*, Πάρος 1998, σ. 499-522.

73. Ἀθ. Καραθανάσης, *Θεσσαλονίκη - Μακεδονικά*, Θεσσαλονίκη 1996, σ. 40-41.

74. Χρ. Κρικιώνης, “Ὁρθόδοξη Παράδοση καὶ Διαφωτισμός κατὰ τὸν Ἅγιο Ἀθανάσιο Πάριο”, *Πρακτικά Ἐπιστημονικοῦ Συνεδρίου “Ἡ Ἐκατονταπυλιανὴ καὶ ἡ Χριστιανικὴ Πάρος”*, Πάρος 1998, σ. 467-487.

75. Χρ. Παπαδόπουλος, “Περὶ τῆς ἀνακηρύξεως ἁγίων ἐν τῇ Ὁρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ”, *Ἐκκλησία* 12 (1934) 332.

76. Π. Β. Πάσχος, “Ὁ Μοναχισμός, οἱ Νεομάρτυρες καὶ ἡ Παράδοση. Ὑμνασιολογικά κείμενα τοῦ ἁγίου Νικοδήμου τοῦ Ἁγιορείτου καὶ τοῦ ἁγίου Ἀθανασίου τοῦ Παρίου, σέ κριτική ἔκδοση”, *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Θεολογικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν* 29 (1994) 265-324 (καὶ Π. Β. Πάσχου, *Ἐν ἀσκήσει καὶ μαρτυρίῳ. Ἀνέκδοτα Φιλοκαλικά καὶ κολλυβαδικὰ ὑμνολογικά κείμενα γιὰ τὸν μοναχισμό, τοὺς Νεομάρτυρες καὶ τὴν Παράδοση, τῶν ἁγίων Νικοδήμου Ἀγιο-*

δης⁷⁹ καὶ Γιάγκου⁸⁰. Στίς μελέτες τους ἐξαίρονται οἱ θέσεις τοῦ Παρίου γιὰ τούς νεομάρτυρες, ἐνῶ ἐπαινεῖται τό ἀξιόλογο ἀγιολογικό του ἔργο.

Σέ ἀντίθετη κατεύθυνση κινοῦνται οἱ ἐπικριτές τῶν Κολλυβάδων, οἱ ὁποῖοι μέμφονται τόν Πάριο γιὰ τό ζηλωτισμό του καί τό συντηρητισμό, πού διακρίνει τό θεολογικό του ἔργο. Ἀναμεσά τους διακρίνονται δύο ὁμάδες· ἐκεῖνοι πού ἀναγνωρίζουν τή θεολογική του πολυμάθεια καί τήν παραδοσιακότητα τῆς σκέψης, ἀλλά κατακρίνουν τή συμμετοχή του στό κολλυβαδικό ζήτημα (Χρήστου⁸¹, Τζώγας⁸²) καί ἐκεῖνοι οἱ ὁποῖοι βλέπουν τόν Πάριο ὡς ἕναν μετρίου μεγέθους θεολόγο, πού κατανοεῖ ἐσφαλμένα τήν Ὁρθόδοξη Παράδοση καί παραποιεῖ τίς βασικές δογματικές τῆς ἀρχές (Βλάχος⁸³, Βαλαῆς⁸⁴, Ζιάκας⁸⁵, Πέτρου⁸⁶).

Ὁ τρίτος θεματικός ἄξονας ἀναφέρεται στήν Ἱστορία τῆς Νέας Ἑλληνικῆς Λογοτεχνίας, τά ἐγχειρίδια καί τά ἐξειδικευμένα ἔργα τῆς ὁποίας ἀφιερώνουν συνήθως χωρίς ἰδεολογικές προκαταλήψεις, σχόλια καί ἐπιστημονικές. Ἐδῶ ἡ κριτική δέν παρουσιάζει ἔντονες διαφοροποιήσεις. Ἡ θετική ἐκτίμηση τῶν Δει-

ρείτου καί Ἀθανασίου Παρίου, Ἀθήνα 1996, σ. 20-101)· Τοῦ ἰδίου, *Ἅγιοι οἱ φίλοι τοῦ Θεοῦ*, Ἀθήνα 1995, σ. 89, 105, 113, 125-129.

77. Δ. Τσάμης, “Ἡ θεληματική προσέλευση στό μαρτύριο τῶν αὐτόκλητων Νεομαρτύρων”, *Μνήμη Ἰωάννου Εὐ. Ἀναστασίου*, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 605-606.

78. Β. Ψευτογκᾶς, “Ἀθανασίου τοῦ Παρίου μία ἀνέκδοτη ἐπιστολή γιὰ τήν ἀναγνώριση τῶν νεομαρτύρων ἁγίων”, *Καιρός. Τόμος τιμητικός στόν ὁμότιμο καθηγητὴ Δαμιανό Ἀθ. Δόικο*. Ἐπιστημονική Ἐπετηρίδα Θεολογικῆς Σχολῆς, Τμῆμα Θεολογίας, τ. 5, Νέα Σειρά, Θεσσαλονίκη 1995, σ. 337-345.

79. Σ. Πασχαλίδης, “Τό ὕμνογιολογικό ἔργο τοῦ ἁγίου Ἀθανασίου τοῦ Παρίου”, *Πρακτικά Ἐπιστημονικοῦ Συνεδρίου “Ἡ Ἑκατονταπυλιανὴ καί ἡ Χριστιανικὴ Πάρος”*, Πάρος 1998, σ. 523-554.

80. Θ. Γιάγκου, “Ὁ ἅγιος Μακάριος Κορίνθου καί ὁ Νεομάρτυρας Θεόδωρος Βυζάντιος”, *Πρακτικά Ἐπιστημονικοῦ Συνεδρίου “Ὁ Ὅσιος Θεόδωρος Βυζάντιος”*, Μυτιλήνη 2000, σ. 227-235.

81. Π. Χρήστου, *Πατέρες καί Θεολόγοι τοῦ Χριστιανισμοῦ*, τ. Β', Θεσσαλονίκη 1971, σ. 320-322· Τοῦ ἰδίου, “Πνευματικὴ δραστηριότης εἰς τό Ἅγιον Ὄρος κατὰ τούς χρόνους τῆς δουλείας”, *Ριζάρειος Ἐκκλησιαστικὴ παιδεία*, τ. Γ', Ἀθήνα 1984, σ. 249-255.

82. Βλ. Τζώγας, ὀ.π.

83. Κ. Βλάχος, *Ἡ χερσόνησος τοῦ ἁγίου Ὄρους Ἄθω καί αἱ ἐν αὐτῇ μοναὶ καί μοναχοὶ πάλαι τε καί νῦν*, Βόλος 1903, σ. 106-110.

84. Δ. Βαλαῆς, “Ἡ στάση τοῦ λογίου μοναχοῦ Βησσαρίωνα στίς ἐριδες τῶν μοναχῶν τοῦ ἁγίου Ὄρους κατὰ τόν ΙΗ' αἰῶνα”, *Κληρονομία* 27 (1995) 137-167.

85. Γρ. Ζιάκας, “Πνευματικὸς βίος καί πολιτισμὸς τῆς Θεσσαλονίκης κατὰ τήν περίοδο τῆς Ὀθωμανικῆς κυριαρχίας”, *Στ' Ἐπιστημονικὸ Συμπόσιο “Χριστιανικὴ Θεσσαλονίκη. Ὀθωμανικὴ Περίοδος 1430-1912”*, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 89ἔ.

86. Ἰ. Πέτρου, *Ἐκκλησία καί Πολιτικὴ*, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 107-113.

γάλα⁸⁷ (1846), Ἀ. Μάμουκα⁸⁸ (1868), καί Βρετοῦ⁸⁹ (1854-1857) διατηρεῖται μέ κάποιες διακυμάνσεις σέ ὅλα σχεδόν τά ἐγχειρίδια τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας καί κατά τόν ἐπόμενο αἰώνα. Οἱ Δημαρᾶς⁹⁰, Τσάκωνας⁹¹, Μιρασγέζη⁹², Περάνθης⁹³, Μαντουβάλου⁹⁴ διακρίνουν τό ἀξιόλογο τοῦ ἔργου του ἀλλά τόν κρίνουν ὡς ἕναν συντηρητικό λόγιο, ὁ ὁποῖος βρισκόταν σέ συνεχῆ ρήξη μέ τόν Ἀδαμάντιο Κοραῆ καί τόν Ρήγα Φερραῖο καί σέ μαχητική ἀντιπαράθεση μέ τούς ἐκσυγχρονιστές καί φιλευρωπαϊστές τῆς ἐποχῆς του. Ἡ θετική τους στάση ἔναντι τοῦ Κοραῆ τούς παγιδεύει σέ ἀπλοϊκά συμπεράσματα γιά τίς πολιτικές πεποιθήσεις τοῦ Παρίου, ὅπως αὐτές ἐκφράζονται στά ἔργα του. Ὑπερτονισμός τῶν κατά τήν ἄποψή τους ἀνελεύθερων πολιτικῶν ἀπόψεων τοῦ Παρίου καί τῆς ἀντιεπιστημονικῆς του σκέψεως γίνεται στήν Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας τοῦ Γιάννη Κορδάτου⁹⁵ καί τοῦ Θ. Θρακιώτη⁹⁶, καθὼς ἐπίσης καί στή μελέτη τοῦ Μ. Παπαϊωάννου⁹⁷ γιά τόν Παπαδιαμάντη. Ἀντιθέτως μέ ἐπίκεντρο τόν Παπαδιαμάντη τρεῖς μελετητές τοῦ χώρου αὐτοῦ, οἱ Μπαστιᾶς⁹⁸, Λαούρδας⁹⁹ καί Φορόπουλος¹⁰⁰ διαπιστώνουν τή γνησιότητα τῆς σκέψεως του καί τῆς ἱστορικῆς του συνείδησης, ἐνῶ παράλληλα ὑπογραμμίζουν τίς ἐπιρροές πού ἄσκησε τό ἔργο του σέ μιά ἀπό τίς μεγαλύτερες μορφές τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας, τόν Παπαδιαμάντη.

87. Ἰωσήφ Δε-Κιγάλας, *Σχεδιάσμα κατόπτρου τῆς Νεοελληνικῆς Φιλολογίας 1550-1838*, Ἐρμούπολη 1846, σ. 3.

88. Ἀ. Μάμουκας, *Νεοελληνική Φιλολογία*, Ἀθήνα 1868, σ. 630-642.

89. Ἀ. Βρετός-Παπαδόπουλος, *Νεοελληνική Φιλολογία, ἦτοι κατάλογος τῶν ἀπό πτώσεως τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας μέχρι ἐγκαθιδρύσεως τῆς ἐν Ἑλλάδι βασιλείας τυπωθέντων βιβλίων παρ' Ἑλλήνων εἰς τήν ὀμιλουμένην ἢ εἰς τήν ἀρχαίαν ἐλληνικήν γλῶσσαν*, τ. Α', Ἀθήνα 1854, σ. 172.

90. Κ. Δημαρᾶς, *Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας*, Ἀθήνα 1968⁴, σ. 206.

91. Δ. Τσάκωνας, *Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας*, τ. Α', Ἀθήνα 1981, σ. 317-318.

92. Ζ. Μιρασγέζη, *Νεοελληνική Λογοτεχνία*, τ. Α', Ἀθήνα 1978, σ. 331-333.

93. Μ. Περάνθης, *Ἑλληνική Πεζογραφία*, τ. Β', Ἀθήνα 1967, σ. 311.

94. Μ. Μαντουβάλου, *Κείμενα καί μελέτες Μεσαιωνικῆς καί Νεοελληνικῆς Γραμματείας*, Ἀθήνα 1990, σ. 26-30, 50-51, 181.

95. Γ. Κορδάτος, *Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας*, τ. Α', Ἀθήνα 1983, σ. 106, 123-124.

96. Θ. Θρακιώτης, *Σύντομη Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας*, Ἀθήνα 1965, σ. 109.

97. Μ. Παπαϊωάννου, *Ἡ θρησκευτικότητα τοῦ Ἀλ. Παπαδιαμάντη*, Ἀθήνα 1948, σ. 17-28.

98. Κ. Μπαστιᾶς, *Παπαδιαμάντης*, Ἀθήνα 1963, σ. 37-62.

99. Β. Λαούρδας, *Φιλολογικά δοκίμια*, Θεσσαλονίκη 1977, σ. 109.

100. Ν. Φορόπουλος, "Ἀθανάσιος ὁ Πάριος", *Μεγάλη Ἑγκυκλοπαίδεια Ἑλληνικῆς Λογοτεχνίας*, τ. 1, Ἀθήνα 1968, σ. 221-223.

Τελειώνοντας θά ἤθελα νά ἐπιστρέψω στή διαπίστωση τοῦ προλόγου καί νά σημειώσω ὅτι ὅσοι μελετητές κινοῦνται μέ ἰδεολογική φόρτιση καί ἐπιθυμοῦν νά κρίνουν τά πράγματα τοῦ 18ου αἰώνα μέ θεωρητικά σχήματα τοῦ 20ου ἐκφράζονται γιά τόν Πάριο ἀπόλυτα ἀρνητικά, ἐνῶ οἱ μελετητές πού στέκονται κριτικά ἔναντι τῶν δεδομένων τοῦ Διαφωτισμοῦ καί πού ἐπιχειροῦν νά κατανοήσουν τήν προβληματική τῆς ἐποχῆς καί τή σκέψη τοῦ ὀρθόδοξου Ἑλληνα τοῦ τέλους τοῦ 18ου αἰ., διαπιστώνουν τή σημασία τοῦ ἔργου του καί τήν πολυεπίπεδη προσφορά του στά ἐκπαιδευτικά καί θεολογικά προβλήματα πού ἀντιμετώπισε ὁ Ἑλληνισμός τοῦ τέλους τοῦ 18ου αἰώνα.

Κέντρον Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν Α.Π.Θ.